

AZ EGYENLŐSÉG FORMÁI

I. rész

1.

Kísértet járja be az industrializált világot: az egalitarianizmus kísértete. Az „első” és a „harmadik” világ közti nivellálódás követelésétől a kiegyenlítődésként történő szükségletredukcióig mozgalmak és teoretikus javaslatok sokasága tűzi napirendre a „szociális egyenlőség” programját, akár tisztázza törekvéseinek egalitáriánus alapjellegét, akár csak az elméleti építmény hallgatóságos és nem-tudatosított premisszája ez. Tanulmányunk ezzel a helyzettel kíván szembenézni, és két tézist törekszik bizonyítani: a) a következetesen keresztül vitt egalitarianizmus, mint társadalmi rendező elv-mítosz, melynek megvalósulási kísérletei mindenütt, ahol az industrializálódási folyamat minimumai létrejöttek, egy szocialista stratégia szempontjából értékpesztulással járnak. b) A mindig újra feltámadó egalitáriánus tendenciák — ismét csak: szocialista szempontból — nélkülözhetetlen szociális jelzőrendszert alkotnak, mert egy épp aktuálisan jelentkező, megszilárdulásra törő, tehát leküzdendő konkrét egyenlőtlenséget jeleznek a társadalmi viszonyok valamely tetszőleges területén. A konkrét egyenlőtlenségeket jelző, azok kiküszöbölésére javaslatot tevő teóriák és mozgalmak pedig *minig értéket reprezentálnak*.

*

Ahhoz, hogy az *egalitarianizmust*, mint körülhatárolt princípiumokkal rendelkező *társadalmi mozgalmat*, jellemezni lehessen, meg kell vizsgálni az emberi *egyenlőség mibenlétével* kapcsolatosan történetileg kialakult fogalmak főbb típusait.

Az egyenlőség fogalmának *történelmi értelmezése* lényegében két alapszerkezetre redukálható:

a) Egyenlőség a *tulajdonegyenlőség* szempontjából.

aa) Ez jelenti a „társadalmi javak egyenlő elosztását”, a tulajdonban

való „egyenlő részesedés”, a „föld egyenlő elosztása”, a termelés eszközeinek „egyenlő birtoklása” értelmében. Jegyezzük itt meg mindjárt, kitekintéssel az érvelés későbbi menetére, hogy ez az ideológia — különösen ha a társadalmi javak egyenlő elosztása egyenlő felosztást is jelent —, továbbá az őt hordozó mozgalmak többnyire archaikusabb termelési körülményekhez kötődnek, vagy olyanokhoz, melyeknél a termelés természeti feltételei (föld) egyértelmű meghatározó szerepet játszanak, másodsor (és az előbbitől nem függetlenül) akkor, olyan vonatkozásokban jelenik meg, amikor az egalizálási kísérletek fókuszpontjában a *Besitzre* és *Aneignungra* hasadt *Eigentum* Besitz-vonatkozásai, méghozzá dologilag, „fizikailag” pontosan körülírható arányai állnak.¹

bb) Ez az egyenlőség-koncepció jelentheti, másodsor a *szükségletek egyenlőségének*, illetve a „szükségletek azonos kielégítési szintjének” követelését a társadalom minden tagja számára. Ha a szükségletnivellálás *össztársadalmi rendezés* igényével lép fel, többnyire nem elszakítható a „Besitz feldarabolásának” programjától, kis csoportokban megvalósuló vagy megvalósulásra törekvő egalitáriánus koncepció azonban jelentkezhet tisztán a fogyasztási szférában is.

cc) Jelentheti végül a társadalmi javak feletti *diszpozíció egyenlőségének* követelését. Ez a jelszó, a program jelentkezésének történelmi feltételeitől függően, megnyilvánulhat úgy is, mint mindenki diszpozíciója saját — másokéval egyenlő — tulajdona felett, illetve mint ennek követelése, de annak a posztulátumnak a formájában is, hogy mindenki — ugyancsak: másokéval egyenlő tulajdona alapján — egyenlően diszponálhasson a politikai, igazgatási stb. szférában. A követelés második formája azt az igényt jelenti, hogy minden egyes ember — mivel tulajdona minden máséval „egyenlő” — egyenlő „szavazattal” rendelkezzen az adott közösség kérdéseiben. Eléggé szembeötlő, hogy a diszpozíció egalitáriánus programjának eredeti termőtalaját — közös tulajdon vagy már elkülönült parcellákra tagolódott — paraszttársadalmak sajátos egyenlőségi állapota képezte, következésképpen szoros összefüggésben állt a tulajdon Besitz-vonatkozásának egyenlősítésére irányuló törekvésekkel. Sajátos és rendkívül fontos újrafeltámadásának vagyunk viszont tanúi a hiperindusztrializáció közepette, most már az *Aneignung* vonatkozásában. Előre kell bocsájtanunk, hogy ez utóbbi egyenlőségfogalom az általunk választott modellben is kiemelkedő szerepet játszik.

Hogy vizsgálódásaink történelmi súlypontját időben és térben körülírjuk, mindenekelőtt meg kell mondanunk, hogy a tulajdon egyenlőségének követelménye *nem jelentkezik* ott, ahol az ökonómia külön szférává szerveződése és leválása az össztársadalmi tevékenységek rendszeréről még el sem kezdődött, ahol tehát a *reciprocitás* a vérségi kötelékeknek és a kulturális szokásrendszernek van alávetve, illetve a vérségi kötelékek és a kulturális szokásrendszerek a javak kiegyenlítődének „természetes” közlekedő edényei, ahol a *redisztribúció*, amely a termelés feltételeinek és eredményeinek újraelosztását jelenti, kizárólag perszonális csatornákon keresztül valósul meg, és az egyenlőséget biztosító „face-to-face” viszo-

nyok befolyása alatt áll, ahol tehát ezek a folyamatok maguk egy kvázinaturális homöosztázis szintjén kiegyenlítenek.²

A tulajdon egyenlőségének követelése csak *részleges és korlátozott* formában jelentkezik a pusztán beinduló, de még fejletlen és *a politikai szférának alávetett* áruterelés körülményei közepette. A görög polis egész történetén végigvonul a küzdelem a viszonylagos vagyonegyenlőségért, és Solon reformja, mint összefoglaló történelmi csúcspont, jól mutatja ennek a programnak a határait és intencióját. A *vciszonylagos* vagyonegyenlőség célja: megteremteni vagy megóvni az *egyenlő politikai döntés materiális bázisát*.

A tulajdon egyenlőségének általános fogalma és általános követelése reakció az áruterelés általánosodására, valamint az ökonómiai szféra viszonylagos önállósodására. Tehát akkor jelentkezik, amikor a reciprocitásnak a korábbi vérségi kötelékek és kulturális-reguláló szokásrendszerek közlekedőedényein át megvalósuló „szolgáltatásai” (mint kiegyenlítő regulatív rendszerek) összeomlanak és visszahúzódnak, mikor a társadalmi tevékenységek egyetlen „reciprok” (szimmetrikus) formája *egyenlő értékek cseréje* lesz az árszabályozó piacon (hogy az „egyenlő értékek cseréje” mennyiben gazdasági valóság, mennyiben csupán normatíva, az ezekre a fejtegetésekre nem tartozik), mikor tehát az új, profitcentrikus termelés és vele együtt a redisztribúciós centrumok fő feladata: az árszabályozó piac mechanizmusaiból már létrejött egyenlőtlenségek konzerválása, újak létrehozása. Egyszersmind: a kifejlett áruterelés minden formájában az ökonómiai egyenlőtlenség úgy lép fel, mint az általános szociális egyenlőtlenség bázisa. Ezzel a történelmi tendenciával együtt jár az állandóan fejlődő, kvantumában növekvő és kvalitásában differenciálódó szükségletek és ezek kielégíthetőségének „széthúzása”, egyenlőtlen-hierarchikus skálája, diszponálók és nemdiszponálók antagonizmusa; legklasszikusabb formájában: a XIX. századi „laissez faire”-kapitalizmus strukturális alapvonásában, a tőkés-munkás viszonyban. Egyenlőség és egyenlőtlenség tehát reflexiók meghatározások. Az egalitarianizmus ott jelenik meg *univerzális ideológia* formájában, ahol az egyenlőtlenség uralkodó *társadalmi állapot* és a *társadalom* elfogadott és helyeselt *öntudatává* nő, mégpedig mindhárom formájában: úgy is, mint a — Besitz értelmében vett — tulajdon tényleges egyenlőtlensége, úgy is, mint a szükségletkielégítés, úgy is, mint a diszpozíció (munkamegosztás által rögzített) egyenlőtlensége.³

b) Az egyenlőség második általános eszméje:

az emberek, mint egyedek egyenlő megítélése, elvonatkoztatva a tulajdonhoz való viszonyuktól (vagy: a munkamegosztásban betöltött helyüktől). Az egyenlőségnek ez a fogalma az *emberiség* fogalmának kialakulásához kötődik (kezdeti megfogalmazásaiban talán csak homályos reflexe annak a folyamatnak, amelynek során az emberiség önmagára eszmél), hisz lényege így foglalható össze: mindannyian emberek vagyunk, *mint emberek* tehát egyenlők. Első világtörténelmi jelentkezése (elég En-

gels közismert elemzésére *utalni*, részletezni szükségtelen lenne): a *keresztény egyenlőség Isten előtt*, mint az öneszmélési folyamat „homályos reflexe”, második, győzelmes, kiteljesedő válfaja: a *törvény előtti egyenlőség* követelése és kodifikálása a nagy polgári jogrendszerekben, melyeknek (soha következetesen meg nem valósított, de soha elvileg kétségbe nem vonható) alapelve: a személy és a tett absztrahálása a tulajdontól és társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helytől.

2.

A 18—19. század „liberté, égalité, fraternité”-jelszavának jegyében végbemenő forradalmi óta ma (bizonyos egészen elmaradott övezetek konzervatív ideológiáit leszámítva) *minden* társadalmi értékrendszer pozitív értéknek tekinti az egyenlőség eszméjét — *valamilyen formában*. De létezik két egymással ellentétes *alapmodell*. Az egyik az egyenlőséget, mint értéket az uralkodó *egyenlőtlenségén belül* „helyezi el”, parciális elvnek tekinti, a másik az egyenlőség *generalizálására* törekszik, ezt tekinti az általános rendező elvnek. Ismételjük: ez két szélsőséges alapmodell, nem konkrét társadalmi struktúrák leírása. Mivel azonban mindkettő — modell-mivoltában is — szignifikáns szociális törekvés, álláspontunkat csak elemzésük révén tehetjük világossá.

A. Az első (A) modellt *a tulajdonszerzés és birtoklás korlátlanosságának pricipiuma* jellemzi, és ebben a társadalmilag alapvető vonatkozásban az egyenlőtlenség tudatos vállalása. E modell hívei számára a reciprocitás *egyetlen* értelmesen elképzelhető formája a csere aktusa az árszabályozó piacon, amiből mind a szükségletstruktúrák és fogyasztási struktúrák egyenlőtlensége következik, mind az életet minden vonatkozásában és szférájában jellemző szociális hierarchia. (Hogy e modell híveinek is, különösen a század 20-as évei óta, tudomásul kell venniük a tulajdonszerzés és birtoklás bizonyos fokú „plafonjának” kijelölését az „eszmei tulajdonos”, az ideális formában jelentkező ösztöke nevében, és a modell funkcionálása érdekében, az mit sem változtat az alapvető elképzeléseken.) Természetesen ezen a modellen belül is számolnak azzal a körülménnyel, hogy a szükségleteiket legkevesbé kielégítők, továbbá különböző, az egyenlőtlenség által leginkább sújtott érdekcsoportok nyomást fejtenek ki az „igazságosabb” redisztribúció céljából, és az egyenlőtlenség ideológiáit ma mindinkább egy olyan társadalmi „játékmenet” jellemzi, amely az alapvető szerkezet fenntartása mellett keresi ezeknek a pressure groupoknak a helyét a modellben. Az „igazságosabb redisztribúció” keretek között azonban kizárólag a közvetlen értelemben vett fogyasztás vonalán realizálódhat. A társadalmi össz-stratégiát meghatározó döntési rendszer nem redisztribuíódik, a „volonté générale” nem dönt, legjobb esetben megválasztja azokat, akik döntenek.

Az (A) modell kétfajta egyenlőség-kategóriát ismer:

a) *A törvény előtti egyenlőség kategóriáját*. Születése történelmi pil-

lanatának nagy alakjai még világos logikával és világtörténelmi ciniz-mussal mondták ki titkát: Vergniaud, aki pátozzsal hirdette, hogy az egyenlőségnek csak egy elvét ismeri — az emberi törvény előtti egyenlőségét, Napoleon, aki megvallotta Laplace-nak, hogy mindig világos volt számára a szabadság, mindig homályos az egyenlőség szó jelentése (ahol a szabadság fogalmát az ember törvénykönyvben kodifikált egyenlő jogai szinonimájának kell tekinteni). Természetesen — és ezt hatalmas művészi, szociológiai és publicisztikai anyag bizonyítja — a törvény előtti egyenlőség sosem volt több ideális követelésnél. Két okból. Egyrészt a törvény előtti egyenlőség elve szüntelen harcban áll a modell uralkodó princípiumával, a tulajdon (a vagyon, a munkamegosztásban elfoglalt hely, a döntési lehetőség) egyenlőtlenségével, és a két elv minden megvalósulási formában szüntelenül keresztezi egymást. A modell teoretikusai és gyakorlati kivitelezői maguk is tisztában vannak ezzel az ellentmondással, ezért építik be az esetek tekintélyes részében — parciális — garanciaként a bíró hatalmak függetlenségének elvét. A bíró hatalom eszmei esetben függetlenedhet ugyan az adminisztrációtól és a törvényhozástól, de sohasem a modell alapvető egyenlőtlenségi princípiumaitól. Másodsor: bár mindenki ilyen modell alapján létrejövő *alkotmány pozitív* módon is megfogalmazza az ember jogi egyenlőségét (egyenlő jogait), a lényeges, mert *működő* mechanizmusokra támaszkodó, a társadalmi megvalósulás során ténylegesen létrejövő jogi egyenlőség csupán *negatív* formában érvényesíthető: meghatározott tetteket *senkinek sem szabad elkövetnie*. Anatole France apercuja mélyebb, mint gondoljuk: a negatív módon kimondott jogi egyenlőség csak növeli az ember tényleges egyenlőtlenségét. Ugyanakkor minden olyan — főként a 18—19. században megfogalmazott — liberális utópia, mely a negatív jogi kódexet egy pozitív, „jutalmazó” résszel akarta kiegészíteni, jámbor óhajnak bizonyult és kivihetetlennek, mivel semmiféle szociális mechanizmus nem állott mögötte.

b) Az egyenlőség második elismert jelentésárnyalata: az *egyenlő „start” eszméje*. Viszonylag kései fejlemény az (A) modellen belül, és a pressure groupok növekvő szerepével és befolyásával függ össze. Ez az elv nem csupán a munkamegosztásban elfoglalt hely materiális bázisától absztrahál, hanem egyéb tényezőktől: a nemek különbségétől, faji, vallási stb. különbségektől és egyenlőtlenségektől. Mintájának tekinthetjük a férfiak és nők egyenlő startjának követelményét, mely az industrializált világban mind befolyásosabb jelszó. Mint igen széles körű és nem negatívan megfogalmazott szociális posztulátum, mint szociális „dominó-elmélet”, amely azt képezi, hogy az uralkodó egyenlőtlenség rendszere *tetszésszerűen* ponton felbontható — kitűnő „Gleichheitersatz”. Szerepét semmiképp nem is lehet alábecsülni: tényleges, gyakran évszázados egyenlőtlenségek megszüntetésére vagy csökkentésére törekszik. (Hogy — *parciális elvként* — mennyire fontosnak tartjuk, azt saját teoretikus javaslatunkban fogjuk részletezni.) Ugyanakkor az uralkodó egyenlőtlenség

modelljében — mint *egyenlőség*princípium — sokkal illuzórikusabb, mint a törvény előtti egyenlőség eszméje, éppen, mert *pozitívan* megfogalmazott program, és mint ilyen, elvileg szembenáll a tulajdon és a hatalmi befolyás egyenlőtlenségének rendező elvével. „Titkos funkciója” másutt is keresendő: feladata az „optimális emberelosztás” biztosítása a társadalmi hierarchia számára. Ennek az elvnek a szüntelen harca az egyenlőtlenség uralkodó princípiumaival ugyanakkor hozzátartozik magához a modellhez és annak gyakorlatban való funkcionálásához (például az oktatási reformok körül állandóan felélénkülő szociális küzdelmek, szociálpolitikai törekvések stb. formájában).

B. A második alapmodell az *egalitáriánus*, mely különböző formákban, de mindig válaszként, ellenalternatívaként jelentkezik az elsőre vagy annak kezdeti formáira. Marx ezt a modellt „nyers” kommunizmusnak, és a magántulajdon „negatív megszüntetésének” nevezete. Szükséges itt fejtegetéseit részletesebben elemezni: (Der Kommunismus) „1. in seiner ersten Gestalt nur eine *Verallgemeinerung* und *Vollendung* desselben (-de. Privateigentums — F. F., H. Á.); als solche zeigt er sich in doppelter Gestalt: einmal ist die Herrschaft des *sachlichen* Eigentums so gross ihm gegenüber, dass er *alles* vernichten will, was nicht fähig ist, als *Privateigentum* von allen besessen (zu) werden; er will auf *gewaltsame* Weise von Talent etc. abstrahieren. Der physische, unmittelbare *Besitz* gilt ihm als einziger Zweck des Sebens und Daseins; die Bestimmung des *Arbeiters* wird nicht aufgehoben, sondern auf alle Menschen ausgedehnt; das Verhältnis des Privateigentums bleibt das Verhältnis der Gemeinschaft zur Sachenwelt . . . Dieser Kommunismus — indem er die *Persönlichkeit* des Menschen überall negiert — ist eben nur der konsequente Ausdruck des Privateigentums, welches diese Negation ist. Der allgemeine und als Macht sich konstituierende *Neid* ist die versteckteste Form, in welcher die *Habsucht* sich herstellt und nur auf eine *andre* Weise sich befriedigt. Der Gedanke jedes Privateigentums als eines solchen ist *wenigstens* gegen das *reichere* Privateigentum als Neid und Nivellierungssucht gekehrt, so dass diese sogar das Wesen der Konkurrenz ausmachen. Der rohe Kommunist ist nur die Vollendung dieses Neides und dieser Nivellierung von dem *vorgestellten* Minimum aus. Er hat ein *bestimmtes begrenztes* Mass. Wie wenig diese Aufhebung des Privateigentums eine wirkliche Aneignung ist, beweist eben die abstrakte Negation der ganzen Welt der Bildung und der Zivilisation, die Rückkehr zur *unnatürlichen* Einfachheit des *armen*, rohen und bedürfnislosen Menschen, der nicht über das Privateigentum hinaus, sondern noch nicht einmal bei demselben angelangt ist.”²⁴

Az elemzés legfontosabb terminusait — a *Besitz-et* és az *Aneignung-ot* —, mint említettük, később kíséreljük meg elemezni, különbségüket és összefüggésüket felvázolni. Most — általános jellemzés kedvéért kifejtetlenül használva őket — a modellt így írhatjuk le: az A. modellben, mely

egyértelműen kapitalisztikus jellegű, a tulajdonnak, mint Aneignungnak *forrása és határa* a tulajdon, mint Besitz, a kettő — a Besitz irányítása alatt — homogenizálódik. Ezt az összeolvadást, ezt az egységet az egalitáriánus B. modell (mint „nyers” kommunizmus, mint a „magántulajdon negatív megszüntetése”) szintén elfogadja, és a különbség abban áll, hogy nem az egyenlőtlen Besitz lesz az egyenlőtlen Aneignung forrása, hanem a (teoretikusan egyenlőnek tételezett) Besitz az (— ugyancsak egyenlőnek tételezett —) Aneignungé. A Besitz, mint a magántulajdon lényegi aktusa és megjelenése, „általánosodik”, „kiteljesedik”, ahogyan Marx mondta.

A (B) modellt a következő szociális dinamizmusok és „garanciák” konstituálhatják:

aa) *Minden Besitz erőteljes korlátozása.* Ez két változatban történhet: vagy a társadalom anyagi erőinek a Besitz „egyenlő darabjaira” való felosztása révén (ezt a variánst a modern fejlődés körülményei között tisztán utópikusnak tekintjük, és még elvileg is csak következtelenül végiggondolhatónak — hogyan lehetne pl. a nyersanyag-erőforrásokat „egyenlő darabokra” felosztani? —, pusztán mint mindig felmerülő Wunschtraumot említjük a teljesség kedvéért), vagy az egyedeknek és csoportoknak mindenfajta Besitztől való *közös és egyenlő megfosztása révén, az állam által.* A két elképzelés egyes modellekben kombinálódhat is. A „nyers kommunizmus” ezen modelljei „tisztá formájukban”, mint Marx az idézett gondolatmenet lezárásaképpen írta, lehetnek *demokratikusak* (igen erőteljes önáltatással ilyenek van tételezve az első) és *despotikusak* (amilyen a második, valamint a kettő legtöbb kombinációja).

bb) *A szükségletek egyenlősítése.* Mivel a modern individuum (egyszermind: az individualizmus) ezen a ponton háborodik fel a leghevesebben az egalitáriánus koncepciók ellen, a közvélemény nyomása itt oly erős, hogy ritkán találkozhatunk egyenes beszéddel. A kérdés klasszikusaihoz kell fordulni, hogy a szándékokat világosan láthassuk. Buonarotti, a Babeuf-mozgalom egyik legönzetlenebb, legelvhűbb harcosa, és historikusa, *Conspiration pour l' égalité*-jában a történelmi előfutároknak és egy gondolatkör megalapítójának naiv nyíltságával beszél: „L'égali-té naturelle qu' on a en vue, est cette *uniformité de besoins et de sentiments* qui naissent avec nous, ou se développent par le premier usage que nous faisons de nos sens et de nos organes.

Le besoin de se nourrir et celui de se reproduire; l'amour de soi; la pitié; l'aptitude a sentir, a penser, a vouloir, a communiquer ses idées et comprendre celles de ses semblables, et a conformer ses actions a la regle; la haine de contrainte et l'amour de la liberté existent, *a peu pres au meme degré,* chez tous les hommes sains et bien constitués. *Telle est la loi de la nature d' ou emanent, pour tous les hommes, les memes droits naturels.*”⁵

Kicsinyesség lenne a gondolatmenet transzparens naivitása fölött irónizálni. Éppen ellenkezőleg: az úttörők elfogulatlansága többnyire világosabban tárja fel a szociális szándékokat, mint a tanultabb epigonok —

bizonyos tapasztalatokkal és történelmi nehézségekkel már szembenézõ — komplikáltabb gondolati építményei. Ha Buonarotti (és visszaemlékezéseiben keresztül: Babeuf) egyenesen a szükségletek és *érzelmek uniformitásáról* beszél, ha még a kifejezések is azt sugallják (a peu press au meme degré), hogy egy tisztán kvantitatív elvet alkalmaznak egy tisztán kvalitatíve felfogható és lényege szerint nem kvantifikálható emberi megnyilvánulásra, akkor egy éppoly kivihetetlen és önellentmondó, mint amilyen elszántan radikális szociális törekvés, nem pedig egyszerűen gyermeteg logikai hibák tanúi vagyunk: inkább legyen minden rezdülésünk egyenlõ, inkább áldozzuk fel a személyiséget, egy félévezredes kulturális fejlődés legfõbb korolláriumát, semhogy a szociális egyenlõtlenség rendszere feltámadjon.

E típus egyik legbefolyásosabb ideológiája a „természetes” és „mesterkelt” *szükségletstruktúrák* szembeállítása. Ez a szembeállítás minden olyan egalitáriánus ideológiában, amely a szükségletek vonalán történõ nivellálást hirdeti meg, azért elkerülhetetlen, mert a „helyes szükségletstruktúrát *meg kell határozni*. Az ok evidens: ahol reciprocitás és radisztribúció kvázi-naturális módon, mintegy „önmaguktól” kiegyenlítenek, ott nincs „helyes” vagy „helytelen” szükségletstruktúra, a létezőnek egyáltalán nincs alternatívája. A probléma maga ott merült fel, (tehát az áru-termelés általánossá válásakor vagy annak kezdeteinél), ahol *de facto* létrejött a szociálisan elismert szükséglet — (és fogyasztás-) struktúrák egyenlõtlensége, ahol tehát az uralkodó struktúrával egy alternatív változatot kell szembeállítani. Ezek egészen különféle szembenálló párok lehetnek, a mindenkori ideológiai kiindulópontnak megfelelően: valóságos szükséglet versus képzelt szükséglet vagy presztízsszükséglet, természetesen szükséglet-luxusszükséglet stb. Különbözõ konkrét modellekben a felosztás tartalma is felette különbözõ, bár általában jellemzõ, hogy a *kulturális* szükségletek (különösen a „magaskultúra” létrehozásához és befogadásához nélkülözhetetlen szükségletkomplexumok) a képzelt, luxusjellegû stb. szükségletek családjába kerülnek. (Der rohe Kommunismus, schreibt Marx, wie erwähnt, „will auf *gewaltsame* Weise von Talent etc. abstrahieren” und ferner: dies ist „die abstrakte Negation der ganzen Welt der Bildung und Zivilisation.) A szükségletnivellálás ideológiájának két visszatérõ jellemvonása a következõ: 1) A „helyes” szükségletstruktúra mindig *valamivel szemben* van meghatározva, tehát egy korlátozó-kirekesztõ princípium, amely az emberi gazdaság világát (elsõsorban az ipari dinamika világát) meg akarja szûkíteni. Ismét Buonarotti-t idézzük szõkimondó tanúnak: „Si je me ne trompe, l'existence des grandes villes est un symptome du malaise public et un avantcoureur infailible de convulsions civiles. Les gros propriétaires, les grands capitalistes et les riches négociants en forment le noyau, autour duquel viennent se grouper une foule des gens qui vivent a leurs dépens, en pourvoyant a leurs be-sions, en flattant leurs gouts, en se pretant a leurs caprices et en encou-regeant leurs vices.”⁶ 2) Az egyetlen „helyes” szükségletstruktúra ideológiája mindig autoritáriánus abban az értelemben, hogy elvonatkoztat

attól: *mit tekintenek* az emberek *saját* szükségleteiknek, illetve ezt pusztán egy leküzdendő akadálnak tekinti. Félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy semmiképpen sem tartjuk lehetetlennek vagy ipso facto autoritáriusnak meglévő (akár: uralkodó) szükségletstruktúrák választott értékek alapján történő kritikáját, ez azonban a szükségletek összességének *egyetlen-kizárólagos* modellre való nivellálásával elkerülhetetlenül tirannikus jelleget ölt.

Melyek az egalitáriánus modell jelenkori funkciói és realizálódási lehetőségei?

BA. *Az egalitarianizmus demokratikus modellje* (a Besitz felosztása „egyenlő darabokra”), ipari társadalmakban — továbbá minden olyan nem-iparosodott társadalomban, amelynek redisztribúciós centrumai a világerintkezéstől kiszakítva már nem tudnak működni —: *utópia*, még-hozzá — értékválasztásunk értelmében *retrográd utópia*. Amennyiben csak egy szociálisan komolyan vehető kísérlet történné létrehozására, ez visszafejlesztené, felbomlasztaná a társadalom anyagi erőit. Elpusztulnának azok a redisztribúciós központok és mechanizmusok, amelyek az árucserét szabályozzák, vezérlik és biztosítják, ezzel — talán először a történelemben — megteremtenék a véletlen csere *rendszerét*, és ennek visszahatásaképpen a redisztribúció csupán a szegénység újraelosztása lenne. Még egyszer hangsúlyozzuk: ez az utópia a mi *értékválasztásunk* szempontjából retrográd, mert a jelenkorban még a fejlett társadalmakban is tömegesen található olyan megnyilatkozásokat, amelyek aligha mutatnának több elégikus érzést az industrializmus romjai fölött, mint amennyit a gótok árultak el Róma lealázása láttán. Mi azonban a marxi értékválasztás követői vagyunk, álláspontunk kiindulópontja a *szükségletekben gazdag és gazdagodó ember*.

Ez a preferencia rögtön felvet egy történetfilozófiai-szociológiai problémát, melyre ebben a tanulmányban még több ízben kísérünk meg — más és más vonatkozásban — feleletet adni. Így hangzik: azonos-e a „szükségletekben gazdag ember” a *homo oeconomicussal*, avagy ő (és gazdagodása) elválasztható-e a polgári társadalom emberének lineárisan növekvő, mindent felfaló, mindent letaposó szükségletnövekedésétől? Kétségtelen, hogy a *homo oeconomicus*, mint *empirikus történelmi képződmény* és a „szükségletekben gazdag ember”, mint a *freie Gattung igénye*, tehát mint egy *posztulátum*, együtt születtek meg és eddig még nem váltak szét egymástól. Az is kétségtelen, hogy a gondolkodás egy bizonyos típusa számára súlya csak annak van, ami létezik, és annak nincs, ami pusztán lehet. Mi azonban teoretikusan el tudjuk különíteni a történelmi fenomenológiának ezt a két kulcsfiguráját: a *homo oeconomicus* lineárisan növekvő szükségletdinamikája az egyetemes kvantifikáláson alapul és homogenizálja a „másságot”, ezért beteljesülése a végtelenbe hiposztazált, minden ponton kvantitatíve növekvő ipari termelés, hite a technológiai haladás transzcendenciája, az „eljövendő”, az „elérendő” ipari termelés; a „szükségletekben gazdag ember” szintén a dinamizmus álláspontján áll, de ezt nem pusztán, nem is elsősorban a kvan-

tifikálható szükségletek növekedésében látja, és bár a természet feletti uralom, a világerintkezés stb. növekedése szempontjából az ipari fejlődés növekedésének pártját fogja, az ökonómiai szféra alávetése — mint preferencia — okából, az ökológiai határok elismerése folytán és azért, mert tudja, hogy új, nem-quantifikálható szükségletek születése *is gazdagodás*, mégpedig olyan, amely a lineáris növekedéssel sok ponton szembenáll, és annak homogenizáló „dühét” *jogosan korlátozza*, nem áll a „világ-nagyüzem” science-fiction-be illő elképzelésének talaján. Látunk ugyanakkor *gyakorlati törekvéseket* is (igaz, egyelőre csak csíraformában), amelyek ezt a „szükségletekben gazdag embert” kívánják egyetemessé tenni.

Álláspontunk ugyanakkor, amely élesen elhatárolja magát a polgári társadalom homo oeconomicusától (és amelyet nem „a növekedés határai” feletti rezignáció jellemez) *evolucionista*, és ennyiben szembenáll Polányival, akitől annyit merítettünk. Polányi antievolucionizmusának — nagyon is indokolt — oka világos: a „piactársadalom”, az univerzalitásra törő kapitalizmus gyűlölete. Mi viszont Marx (a *magunk választotta* és *interpretálta* Marx) álláspontjáról vagyunk evolucionisták, amennyiben a „piactársadalmat”, mint a világerintkezés megteremtőjét, mint a „szükségletekben gazdag ember” lehetőségének megalkotóját értékválasztásunk szempontjából *történelmi fejlődésnek* tekintjük, természetesen nem egy liberális haladás-elv alapján, mely a fejlődés szörnyű árával szembenézni nem hajlandó, nem is egy történelmi determinizmus mitológiája alapján, mely a „pozitív konkluziót” kikerülhetetlennek tartja, hanem éppen Marx elidegenedés-konceptiójának szellemében, mely szerintünk a kérdés mindkét vonatkozására megadja a feleletet, vagy legalább megteremti a válaszadás lehetőségét.

BB. Az *Egalitarianizmus „despotikus” modellje*. E modell egalitáriánizmusának garanciája az *állam*, mint az „általánosság érdekképviselete”, mely megvalósítja *mindenkinek a* magántulajdontól való egyenlő megfosztását, abban az egészen egyszerű értelemben, hogy autoritatíve *definiálja: mit ért* magántulajdonon, vagyis hol húzza meg a Besitz kvantitatíve megszabott *felső határát* és ezt a határt — ugyancsak autoritatíve vagy pressure groupok nyomása alatt — bármikor újra definiálja. Minden döntés az állam kezében összpontosul e modell szerint: az állam ebben az elképzelésben nem csupán a redistribúció legfontosabb végrehajtó szerve, „központi ügynöke”, hanem *egyedüli központja*: az „ideál chieftain”-ből „Alleinherracher” lesz. Ezt különösképpen az a körülmény biztosítja a modellben, hogy az államnak nem csupán a tárgyi javak és erőforrások, hanem a *munkaerő* redistribúciója feletti korlátlan és autoratív hatalmat is odajuttatják. Ezzel megszűnnek a *szimmetrikus piaci formák*, azon egyszerű okból, hogy az államnak *nincs partnere* (önmaga önmagának a partnere), ami értelemszerűen ellentmond a szimmetrikus tranzakció fogalmának. Ugyanakkor — minthogy a modellnek megfelelő autoritáriánus állam diszfunkcionálisnak tekint és kikapcsol mindenfajta szabad öntevékenységet a piaci szimmetrikus viszonylatok kikapcsolásával

nem járhat együtt a reciprocitás „gift”-jellegű formáinak és módjainak újrafeltámadása, illetve a megtermelt javak redisztribuíálása ölti magára (szimmetrikus viszonyok híján) — az „általánosság érdekképviselése” részéről az „ajándékozás”, a „juttatás” formáját, ezzel is megerősítve a „kiegyenlítő” centrum autoritatív jellegét.

A marxi értelemben „despotikus” modellnek van egy mélyen *illuzórikus* és egy súlyosan *értékpusztító* vonása. Illuzórikus vonása — *éppen az egyenlőség vonatkozásában* — az a hite, hogy a Beszít felső határának megszabásával egyenlőséget teremthet. Ez természetesen — olyan rigo-rozus szükségletuniformizálás nélkül, amelyre a realizálás egyetlen komoly kísérlete sem vállalkozhat — még a Beszít legkvantifikálhatóbb vonatkozásai tekintetében sem több vágyálomnál. Ugyanakkor azért, hogy ehhez a Beszítredukcióhoz autoritatív államra van a modellben szükség, valamint a redisztribúció túlcenralizálására és arra, hogy e szimmetrikus mechanizmusokat látszatlétezésre kényszerítsék, egy új és az egész társadalmi életet jellemző *egyenlőtlenység* keletkezik: azok között, *akik* elosztanak és azok között, *akiket* és *akiknek* elosztanak. Értékpusztító vonására még Marx mutatott rá: *a személyiség teljes tagadására* az „általános érdekképviselő” előtt (ezzel van összefüggésben „a civilizáció és a képzés” egész világának tagadása). Ez a modell a dinamikát nem feltétlenül zárja ki, bár egy felette anarchikus és szociális konvulziókon keresztül érvényesülő dinamikát hozhat csak létre. De feltétlenül kizárja a személyiségek *kválitatív szükségleteinek* kibontakozását és vele együtt az *életformák pluralitását* is: a szükségletek centrális meghatározása — még ha nem is vezethet el a szükségletek uniformizálásához, már azon egyszerű oknál fogva, hogy nem minden szükséglet kvantifikálható, tehát uniformizálható — egyben a *tolerált életformák* szűk és központilag megszabott körének meghatározása is.

Ezen a ponton egy megszorító megjegyzés szükséges, hogy eloszlassuk az „európai önézés” látszatát. Tanulmányunk kétségen kívül „európacentrikus” (Európán szélesebb értelemben azt az övezetet értve, melyben az industrializálás végbement vagy az egész társadalmat meghatározó módon megindult, és amelyben ezek a modellek egyáltalán megszülethettek), és *ennek a beállítottságnak a szemszögéből* oly negatív az ítéletünk az egalitáriánizmus „despotikus” modelljével szemben. Tehát ebben az övezetben — választott értékeink alapján — elutasítjuk ezt a koncepciót, *mivel* itt már végbement vagy megindult a kapitalista fejlődés, már beindult a dinamika, a szükségletek pluralizálódtak (nem *differenciálódtak*; szükségletdifferenciáció legegyszerűbb fokozaton, a férfi-nő közti munkamegosztással létrejön), és a mindenkori *hiány*, az erőforrások természetileg megszabott „ritkaságának” jelentkezése már nem a (társadalmilag meghatározott) elemi létszükségletek kielégítésének vonalán helyezkedik el. Ebben az övezetben a (BB) modell megvalósulási kísérletei vagy nem hoznának létre semmi progresszívet és újat, vagy olyan eredményeket hoznának létre, amely demokratikus úton is létrehozható (minden szociális konfliktust beszámítva is), és mindkét esetben érvényesí-

tenék az említett értékpusztító mozzanatok. Csakis egy abszolút „európacentrikus” önzés alapján tagadható azonban, hogy a világnak számos övezete létezik, amelyben a kapitalizmus — közvetlen gyarmati uralom vagy a világerintkezés befolyása által — felbomlasztotta a régi szabályozó mechanizmusokat, közösségeket, viszont nem tudta egy új működőképes egységben homogenizálni a társadalmakat, ezzel úgy borította fel a szociális homöosztázist, hogy hatalmas tömegek még biológiai reprodukciójukat sem képesek biztosítani, ahol a társadalmak ökológiai egyensúlya felborulóban van (népességrobbanás stb.). Ennek az övezetnek számos pontján a nagy dilemma éppen ellentétes az európai világgal: abban rejlik, amit Myrdal „az állam gyengeségének” nevezett, tehát a centrumok képtelenségével a redisztribúció elemi folyamatosságának biztosítására. Mivel nem állunk az értékrelativizmus álláspontján, nem kívánjuk a szociális kényszerhelyzetekben megvalósulásra törő despotikus-egalitáriánus modellek mítoszát megteremteni, és bennük a jövő letéteményeseit látni, legfeljebb elismerjük bizonyos kényszerhelyzetek létét és a belőlük adódó, *átmeneti* következményeket (annak tudatában, hogy a legtöbb despotikus princípium átmeneteinek nyilvánítja magát és örökévalóságra törekszik). Még ezekben az övezetekben is *optáljuk azonban az egalitarianizmus demokratikus modelljére* jellemző egyenlősítési törekvések következetes keresztülvitelét a „despotikus” modellen belül, mint a modell nem-illuzórikusan demokratikus mozzanatának megvalósítását. Ez a „demokratikusan egalitáriánus” tendencia (mind demokratizmusát, mind egalitáriánus jellegét illető öncsalásai ellenére) a megvalósulás kísérletei során a társadalmakat a jövő felé „nyitottabbá” teheti.

Az (A) és a (B) alapmodell (az egyenlőtlenségre építő és az egyenlőséget demokratikusan vagy despotikusan megvalósítani kívánó) mégoly elkeseredett szembenállása *sem transzcendálja a polgári világkorszakot*, mivel mindkettőnek *közös vonása*, hogy *az Aneignung alá van vetve a Besitznek, illetve be van kebelezve általa*. Az egyik modell a „tulajdon nélkülségtől” öntudatosan elkülönülő magántulajdon, a második — mint Marx írta — az általánossá vált magántulajdon világa. Az egyik modellben a *Besitz forrás és határ*: a szükségletek kialakulásának és kielégítésének, *valamint* a döntésekben való részvételnek forrása és határa; a másikonban „*juttatás*”: Az egyének juttatott javak feletti fogyasztói diszponálás központilag rögzített tömege.

Mindkét modell *közös vonása*, hogy az általános érdek jelszavával operál, csupán különböző módon. Az (A) modellre tökéletesen érvényesek Marx szavai: „Das allgemeine Interesse ist eben die Allgemeinheit der selbstsüchtigen Interessen.”⁷ Az „általános érdek”, tehát partikuláris erők harcában konstituálódik, és nem más, mint a legerősebb partikuláris érdek *általánosodása* az egyedek többségének „háta mögött”. A (B) modellben (és most ebből a szempontból két alapvariánsát nyugodtan homogenizálhatjuk) az általános érdeket centrálisan meghatározzák, és a társadalom különböző pontjain jelentkező érdekeket és szükségleteket — a központilag meghatározottal szemben — partikulárisnak (azaz: kikap-

csolandónak, elhanyagolandónak) nyilvánítják, a központilag meghatározott „általános érdeket” az ekképp partikulárisnak aposztrofálttal szemben érvényesítik. Az osztársadalmi stratégia feletti *tényleges döntési folyamatban* az egyedek többsége egyik modellben sem vesz részt. Dologi erők döntenek a személyes szükségletek és cselekvési lehetőségek fölött, ennyiben mindkét modellt a hagyományos marxi értelemben, noha eltérő okokból és különböző módon, eldologiasodott-elidegenedett struktúráknak tekinthetjük.

Jegyzetek

- ¹ Eigentum széthasadását Besitzre és Aneignungra Marxból merítettük. E két fogalom értelmezését későbbi elemzésünkben adjuk.
- ² Reciprocitás és redisztribúció fogalmait Polányi Károly úttörő kutatásaiból kölcsönöztük. Azonban valóban kölcsönről van szó, mivel e fogalmaknak a kifejtett árutermelés és industrializáció feltételei közepette sajátos, később részletezett értelmet igyekszünk adni.
- ³ Ezen a ponton szükséges kifejtenünk, hogy mennyiben támaszkodtunk a reciprocitás és redisztribúció fogalmainak használatában Polányi, Gouldner illetve Sahlins koncepcióra, illetve mennyiben térünk el, és *miért* — különösen a reciprocitás esetében — e fogalmak gazdaságtropológiában szokásos használatától. Polányi — s ebben egyetért vele Sahlins is — a „reciprocitás”, „redisztribúció” illetve „piaci mechanizmus” fogalmain nem a gazdasági tranzakciók különböző formáit érti, hanem a gazdaság megszervezési formájának három alap-típusát (tehát a *reciprocitással is* gazdasági, gazdaság szervezői, noha nem gazdasági motívumok által meghatározott fogalmat jelöl). Ezek szerint egy társadalom gazdasági megszervezése vagy a reciprocitás vagy a redisztribúció, vagy a piaci mechanizmus formájában történik. Hadd idézzük a redisztribúció (vagy pooling) és a reciprocitás formáinak meghatározását Sahlinstól: „Pooling is socially a *within* relation, the collective action of a group. Reciprocity is a *between* relation, the action and reaction of two parties. Thus pooling is the complement of social unity and, in Polányi’s term, „centricity”; whereas, reciprocity is a social duality and „symmetry”. Pooling stipulates a social center where goods meet and hence flow outwards, and a social boundary too, within which persons (or subgroups) are cooperatively related. But reciprocity stipulates two sides, two distinct social-economic interests.” (Sahlins: *Stone Age Economica*, Chicago-New York, 1972, Aldine-Atherton, pp. 188—189.) Reciprocitás alapján szerveződött társadalmaknak mind Polányi, mind Sahlins azokat a társadalmakat nevezi, melyekben a gazdasági, szociális és morális „szféra” nem különült el egymástól, s bár a szimmetrikus érintkezések egyik funkciója egyértelműen gazdasági (ugyanis a *csere*), ez a csere nem a piaci mechanizmus alapján történik, mert „lacking a symmetrical and inverse competition among buyers and among sellers, these exchanges are not integrated as market systems” (ibid. p. 301).

Természetesen elfogadjuk e gazdaságantropológusok kompetenciáját arra vonatkozóan, hogy vannak tisztán — a fenti módon értelmezett — reciprocitásra és úgyszintén tisztán a redisztribúcióra „alapozott” gazdasági rendszerek, melyek kizárják a kompetitív, árfixációra alapozó, eladók és vevők szimmetrikus viszonyára épülő piacot. Ugyanakkor nem pusztán kétségeink merülnek fel arra vonatkozóan, hogy nagyobb társadalmi integrációk egyáltalán lehetségesek-e (fennmaradhatnak-e) a redisztribúció, (nem mint kizárólagos gazdaságsszervező-alap, hanem mint a gazdaság egyik tranzakciós formája) nélkül, hanem ebben a kétségünkben éppen újra csak Polányira támaszkodhatunk. Ugyanis Polányi az, aki bebizonyítja, hogy az önreguláló piac pusztán a XIX. század gazdasági utópiája volt, s hogy egyáltalán nem létezett olyan „laissez faire” kapitalista társadalom *sem*, melyben az állam redisztribuláló erőként ne lépett volna közbe a szabad piaci erők játékába. Mi több, Polányi ugyanebben a művében egy olyan társadalmat posztulál és egyben preferál, melyben megszűnik a piaci társadalom, de a piac megszűnése nélkül! „Also the end of market society means in no way the absence of markets. These continue, in various fashions, to ensure the freedom of the consumer, to indicate the shifting of demand, to influence producers income, and to serve as an instrument of accountancy, while ceasing altogether to be an organ of economic self-regulation”. (p. 252 *The Great Transformation*, Beacon Press, Boston, 1967). Így tehát talán Polányi betűitől eltérve, de szellemének lényegéhez hűnek maradvá vezethetjük be koncepciónkba a redisztribúció egy olyan fogalmát, mely a társadalom gazdasági regulálásának *egyik*, de koránt sem egyetlen, kizárólagos, egyeduralkodó csatornája.

Kétségkívül erősebben térünk el — mind mondottuk — a fogalom gazdaságantropológiai használatától a *reciprocitás* fogalmával kapcsolatban. A piaci kapcsolatok — Polányi és Sahlins értelmében — nem reciprocitási kapcsolatok. Van azonban egy *lényeges közös vonás* a gazdaságantropológia reciprocitása és az eladók-vevők piaci mechanizmusa között. Ez — mint a Sahlins idézetből láttuk — hogy *mindkettő* (szemben a redisztribúcióval) *szimmetrikus* viszonyokat feltételez, szimmetrikus-duális tranzakciókat foglal magába. Ezeknek a szimmetrikus kapcsolatoknak mindenkor *gazdasági* funkciójuk van, amennyiben a szükségletek (elsősorban az anyagi-materiális szükségletek) kielégítésének szociális csatornáit. Semmiképpen sem akarjuk kétségbevonni, hogy míg pl. a „domestic mode of production”-ra alapozott társadalmaknál ez a szimmetrikus gazdasági kapcsolat kizárólag mint a szociális kapcsolatok egy vonatkozása funkcionált, addig az árutermelésben — a profitért való termelésben — az ökonómiai funkció önállósodott és a társadalmi viszonyok bázisává vált. Ugyanakkor azonban véleményünk szerint nem lehetséges olyan modern és dinamikus társadalom, melyben *szimmetrikus gazdasági kapcsolatok* ne léteznének: a redisztribúció nem helyettesítheti a szimmetrikus gazdasági kapcsolatokat, tehát — a társadalom gazdasági életében betöltött funkcionális ekvivalenciája alapján — minden *szimmetrikus* ökonómiai tranzakciót reciprocitásnak fogunk nevezni, szemben az aszimmetrikus „centrality”-re alapozott redisztribúcióval.

Úgy gondoljuk ugyanis — mint ezt a későbbiekben kifejezni igyekezünk — hogy csak a szimmetrikus és aszimmetrikus gazdasági tranzakciók társadalmi *balansa* — még hozzá konfliktusos *balansa* — tudja a modern társadalom egyedeinek szükségleteit kielégítő optimális gazdasági döntést modell funkcionálását biztosítani. Mi is optáljuk Marx-szal és Polányival is — a gazdasági szféra reintegrációját a szociális szférába, de a szimmetrikus-reciprok viszonyok ártermelő-piaci formájának meghatározott keretek közötti megőrzése mellett. A „reciprocitás” kategóriájának kiterjesztését az ártermelő-piaci szimmetrikus tranzakciókra azért is tartják értelmesnek, mert szerintünk ezen belül is megindulhat az ökonómiának a társadalmi szféra egészébe való reintegrációja, jelentős mértékben újonnan létrejövő, *nemgazdasági motivációjú, de a gazdaságot befolyásoló* szimmetrikus társadalmi kapcsolatok révén.

⁴ Marx: Ökonomisch-philosophische Manuskripte, Werke, Ergänzungsband, Erster Teil, Dietz, Berlin, 1968. SS534-535.

⁵ Buonarotti: *Conspiration pour l'égalité*, tome premier, p. 29. Paris, 1957. Editions Sociales, (kiemelés tőlünk; F. F., H. Á.)

⁶ Buonarotti, *im.* p. 165.

⁷ Marx: Grundrisse, Dietz Verlag Berlin, 1953. S. 156.